

«بچه‌خوانی» های قرن سیزده قمری

سیدعلی کاشفی خوانساری

۸۱

ناصرالدین پروین، بسیار قبل از آن، یعنی به سال ۱۵۴۶ میلادی (مطابق با ۹۵۳ قمری) کتاب تورات، به زبان فارسی و خط راشی (خط عبری فارسی) چاپ شده است. در سال ۱۰۵۴ قمری، در همان شهر لیدن، کتاب مثل‌های زبان فارسی چاپ شده، در سال ۱۱۵۵ قمری، فرهنگ شعوری، در خاک عثمانی چاپ شده و در سال ۱۱۸۸ قمری (معاصر زندیان)، چاپ کتاب‌های فارسی در هند نیز آغاز شده و با کثرت بالا ادامه یافته است (بنابر تحقیق دکتر پروین ۵۵ کتاب فارسی در هند و ۲۵ کتاب فارسی در اروپا، پیش از آغاز چاپ کتاب فارسی در ایران، منتشر شده است).

می‌دانیم که اولین کتاب‌های چاپ ایران، فارسی نبوده‌اند. در سال ۱۰۴۳ قمری (تقریباً معادل چاپ اولین کتاب‌های فارسی در اروپا)، چاپخانه‌ای در جلفای اصفهان دایر شده و کتاب زبور داود (۶)، به سال ۱۰۴۷ قمری (۱۶۳۸ میلادی) و سرگذشت پدران روحانی، به سال ۱۰۵۱ قمری (۱۶۴۱ میلادی)، به خط ارمنی در جلفا منتشر شده است. در برخی منابع، صحبت از ورود دستگاه چاپ سنگی، به سال ۱۱۹۹ قمری، به ایران شده، اما ظاهراً هیچ کتاب فارسی با آن چاپ نشده و یا هیچ اثر و نشانه‌ای از آن کتاب‌ها به جا نمانده است. اولین کتاب‌های فارسی چاپ شده در ایران، در عهد فتحعلی شاه و پس از سال ۱۲۳۰ قمری، در تبریز منتشر شده‌اند که عبارت بوده‌اند از: رساله جهادیه،

بحث درباره پیشینه و ریشه‌های ادبیات کودک، در گذشته‌های دور و نزدیک، از دغدغه‌های همیشگی دست‌اندرکاران و پژوهشگران ادبیات کودک بوده است. با توجه به تعریفی که از ادبیات کودک ارایه شود، دیدگاه‌های مختلفی درباره تاریخ و سرآغاز ادبیات کودک پیش می‌آید. اگر ادبیات شفاهی، ادبیات عامیانه و کتاب‌های خطی را مد نظر نداشته باشیم و به کتاب، به عنوان مفهومی جدید و صنعتی، مرتبط با صنعت چاپ نگاه کنیم که امکان تولید و عرضه یک متن خواندنی را در تیراژی بسیار وسیع‌تر از شیوه‌های سنتی کتابت و روایت (حتی در مقایسه با نشاخ خانه‌هایی که در تاریخ تمدن اسلامی سراغ داریم) فراهم می‌کند، کار بررسی و اظهار نظر روشن و قطعی آسان‌تر می‌شود. این نوشته، اشاره‌ای دارد به اولین کتاب‌های چاپ شده برای کودکان در ایران، براساس اسناد و مراجع موجود، به ویژه براساس یک منبع مهم تازه شناخته شده.

مطابق آن چه تا به امروز، براساس تحقیقات پژوهشگران، درباره آغاز چاپ کتاب‌های فارسی می‌دانیم، اولین کتاب‌ها به زبان فارسی، در سال ۱۶۳۹ میلادی (مطابق با ۱۰۴۹ قمری، هم عصر با صفویان)، در شهر لیدن هلند چاپ شده است. این سه کتاب داستان مسیح، داستان سن پدرو و آیینیه حق‌نما نام داشته‌اند که هر سه کتاب‌های تبلیغی مسیحی بوده‌اند. البته، بنابر تحقیق دکتر

نوشته قائم فراهانی اول و فتحنامه، نوشته پسرش، قائم مقام دوم (زمان انتشار احتمالاً ۱۲۳۳ ق). البته، در مجموع اطلاعات ما از اولین کتاب‌های چاپ شده در ایران (به ویژه در سال‌های قبل از انتشار روزنامه وقایع اتفاقیه، به سال ۱۲۶۷ ق و انتشار اخبار و آگهی‌های کتاب در آن روزنامه)، بسیار اندک است. اما خوشبختانه، منبعی که به تازگی یافته شده، اطلاعات خوبی درباره کتاب‌های آن سال‌ها، به ویژه کتاب‌های مربوط به کودکان، به دست می‌دهد.

محقق ارجمند تاریخ مطبوعات ایران، آقای سیدفرید قاسمی، سال‌ها پیش، به یک آگهی در «روزنامه دولت علیه ایران»، شماره ۵۷۵ مورخ پنج‌شنبه ۱۵ ربیع‌الثانی سال ۱۲۸۲ قمری برمی‌خورند، به این شرح:

«از جمله کتابی که این روزها از چاپ بیرون آمده است، گنجینه مرحوم میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله، علیه‌الرحمه است که تا به حال به این خوبی کمتر کتابی چاپ شده است. علاوه بر گنجینه، جمیع کتاب‌هایی که به چاپ رسیده است، در آخر همین کتاب مستطاب ثبت است و از آن جا معلوم می‌شود که چقدر کتاب طبع گردیده است. در سسرای فردوس، در اطباق خیرالحاج حاج موسی، دانه‌ای دوازده هزار فروخته می‌شود.»

و بالاخره، پس از سال‌ها جست‌وجو در کهنه‌فروشی‌ها و مجموعه‌های شخصی، موفق به دستیابی به نسخه‌ای از این کتاب می‌شوند. اصل کتاب، جزو کوچکی است از اشعار معتمدالدوله که با تخلص «نشاط» شعر می‌سروده است. ظاهراً او آدمی دقیق و سختگیر، در کار نشر و نگارش بوده است. لذا به کیفیت چاپ کتاب خود، توجه ویژه‌ای داشته است. در پایان کتاب، مطلبی به خط کاتب «علی‌اصغر تفرشی» که به سال ۱۲۸۱ تحریر شده، به این شرح به چشم می‌خورد:

«چون نسخ عربیه و کتب اربیه و فارسیه که در دارالخلافة طهران به سمت انطباع می‌رسید، غالب آن بوده که دقت در تصحیح و تأمل در تکتیب آن نمی‌رفت و این معنی را مباشرین عمل چاپ و مواظبین کار باسمه، همانا حرفه و سودی بالنسبه به خویش می‌پنداشتند و حال آن که مغلوط بودن کتاب و معیوب شدن آن، موجب ارزانی قیمت و کمی نرخ آن خواهد شد و مناظرین و مباحثین آن جز جاذبه تفرین و طریق شکست قیمت راهی نخواهند پیمود. بناء علی هذا در عهد تربیت بخش و رونق افزای هنرها شهنشاہ جمجاہ، ناصرالدین شاہ قاجار، روحنا فداہ، مباشر انجام این نسخه شریفه و مواظب اتمام این نسخه رسیقه عمده اکابر صنعة التجارة و زبده معارف رتبة الصناعة جناب حاج‌الحرمین حاجی موسی تاجر طهرانی، کل مهام و جل اهتمام خویش را صرف تصحیح و مرغوبی این کتاب نموده، کتابی درست و تمام به دست خاص و عام داد. چنان‌چه بر بینایان زیف و ثمین کنوز خزینة فصاحت و دانایان غث و سمین رموز دنیفنة بلاغت و ساکنان نادى رفیع خرد پروری و سالکان وادی بدیع ادب گستری، صدق این مثال پدیدار خواهد گشت...»

و همین نگاه نقادانه به چاپ و نشر کتاب، سبب شده که مؤلف در پایان کتاب خود، به تعبیر امروزی‌ها کتابشناسی کتب زمانه خود را به انضمام درج کند. ضمیمه‌ای که امروزه، ارزش آن بسیار بیشتر از مندرجات بخش اصلی کتاب است: «بردارایان فنون معقول و دانایان علوم منقول مخفی نیست، هر مطلوبی که طرق وصل به آن متعدد باشد، هر آینه اقرب و اسهل ایصالات و آسان‌ترین

نکته قابل توجهی که از این فهرست آشکار می‌شود، این است که نه تنها ۱۴ درصد کتاب‌های آن روزگار، به بچه‌ها اختصاص داشته، بلکه در میان انواع مختلف کتاب، هیچ گروهی از چنین سهمی برخوردار نبوده است. در این فهرست، ذیل هیچ طبقه دیگری ۴۷ عنوان کتاب فهرست نشده و از این بابت، گروه کتاب‌های «بچه‌خانی» در صدر است.

کاتب و نام چاپخانه و... دریغ کرده است. آخرین سری کتاب‌هایی که در این فهرست احصا شده‌اند، «کتاب بچه‌خانی» [بچه‌خوانی - ادبیات کودک و نوجوان] است. مطابق این فهرست، در یازده سال آخر عهد فتحعلی شاه، چهارده سال عصر محمدشاهی و هفده سال نخست حکومت ناصرالدین شاه، تعداد ۴۷ عنوان کتاب برای کودکان و نوجوانان، در تهران به چاپ رسیده است. توجه داشته باشیم این فهرست، کتب چاپ تبریز و اصفهان و کتبی که از خارج از مرزها به ایران می‌آمده و کتب غیرفارسی (ارمنی، آشوری و...) را شامل نمی‌شود. مثلاً می‌دانیم که تعلیم الصبیان، سال ۱۲۷۲، در حیدرآباد هند چاپ شده است. کتاب‌هایی که معتمدالدوله، در قسمت بچه‌خوانی فهرست کرده، به این شرح‌اند. (فهرست کتاب، فاقد شماره ردیف است):

۱. حسین کرد
۲. نوش‌آفرین
۳. خاورنامه
۴. ناز و نیاز
۵. بهرام [و] گلندام
۶. موش [و] گربه
۷. لیلی [و] مجنون
۸. شیرین [و] فرهاد
۹. دله مختار
۱۰. دزد [و] قاضی
۱۱. رعنا [و] زیبا
۱۲. خزان [و] بهار
۱۳. نصاب ترکی

اتصالات به آن عقلاً و نقلاً دلپذیر و پسندیده خواهد بود. بنابراین، گوئیم لاشک طالبان علوم را احتیاج به کتب علمیه و نسخ صناعیه، در اغلب اوقات دچار خواهد بود. و خود ظاهر است که اگر فهرستی در باب کتبی که به سمت باسسه و طبع چاپ پیوسته است، در دست باشد، اطلاع ایشان به حضور مطلوب خویش، به طریق اسهل‌پذیرای وجود خواهد گشت و چون ذکر کتب علمیه موجود معموله دال بر وفور علم و ترقی مرتبه آن و کثرت مسموسین است، بناء علی هذا فهرستی در باب اسامی کتاب‌هایی که انطباق یافته است، مذکور می‌داریم تا مناظرین را تذکره حاصل آید.»

البته، نویسنده در تهیه این فهرست، به اندازه خود کتاب سختگیر نبوده. کاتب فهرست، «جبار مقدم»، برخلاف کاتب قبلی، خطی ناخوش دارد و نوشته‌هایش از اغلاط املائی خالی نیست. نویسنده در ادامه، فهرست ۳۳۸ عنوان کتاب را که از ابتدای نشر کتاب در تهران [احتمالاً سال ۱۲۳۹ ق] تا زمان تنظیم فهرست، یعنی پایان سال ۱۲۸۱ و دوماهه آغازین سال ۱۲۸۲، در تهران به چاپ رسیده، ارایه داده است. کتاب‌ها ذیل ۲۴ دسته کتاب طبقه‌بندی شده‌اند. مثل «فقهیه، اصولیه، اللغه، تواریخ، طب، ادبیه، رجال، تفسیر خواب، ادعیه، مصیبت و...» هم‌چنین، در پایان توضیح آورده که برخی از این کتاب‌ها چند بار تجدید چاپ شده‌اند. متأسفانه، فهرست مذکور، تنها به ذکر نام کتاب بسنده کرده و از ارایه هر اطلاعات دیگر، اعم از نام نویسنده، تعداد صفحات، قیمت، سال نشر، نام

«از برای بچه‌خانی، لازم شد شماره از برای اخوان دین، بخرند شایع معلوم گردد.» همین‌طور که ملاحظه می‌شود، در این فهرست، کتاب‌های تکراری وجود دارد که درباره آن دو احتمال می‌رود: ۱. مربوط به گونه‌های (ورژن) مختلف کتاب و چاپ‌های مختلف آن توسط ناشران متفاوت باشد. ۲. سهو کاتب باشد. بسیاری از کتاب‌های این فهرست تا به حال ناشناخته بوده است. مثلاً نسخه‌ای که از چهل طوطی، نوشته عبادا... فقید / ثبت شده، نسخه چاپ سال ۱۲۹۹ در طهران است و نه در دوره مربوط به این فهرست و یا چاردرویش، اگر کتاب خواجه ابوتراب، نقاش شوشتری باشد، تا به حال از چاپ آن تا آن تاریخ، در داخل ایران بی‌خبر بوده‌ایم. همین‌طور چهار چمن، نوشته برهن لاهوری که چاپ بمبئی آن شناخته شده بود و یا امیر ارسلان که قدیمی‌ترین چاپ آن به ۱۳۲۹ ق منسوب می‌شده است. برخی کتاب‌ها را هم می‌شناسیم. مثلاً کتاب حسین کرد مذکور در این فهرست، در سال ۱۲۸۲، در قطع وزیری و در ۹۹ برگ در تهران چاپ شد و بهرام و گلندام، کتابی بوده که یک نمونه از آن، در قطع خشتی و ۳۲ صفحه و نمونه دیگر در قطع رقعی و ۲۸ صفحه گزارش شده است. قیمت برخی از کتاب‌های این فهرست را می‌توان در سلسله آگهی‌هایی که کتابفروش ناشیری به نام حاج عبدالمحمد، در روزنامه وقایع اتفاقیه، چاپ می‌کرده است، یافت. با مراجعه به آن آگهی‌ها، می‌بینیم که «دبستان» یک تومان قیمت داشته و «قصص الانبیاء» و «لیلی و مجنون» هر کدام پنج هزار دینار (پنج ریال) و یوسف و زلیخا چهار هزار دینار. ارزان‌ترین کتاب فهرست هم «نصاب» بوده که به دلیل کارکرد آموزشی آن، تنها یک هزار دینار (یک قران)، به فروش می‌رسیده است. نکته قابل توجهی که از این فهرست آشکار می‌شود، این است که نه تنها ۱۴ درصد کتاب‌های آن روزگار، به بچه‌ها اختصاص داشته، بلکه در میان

۱۴. هفت کتاب
۱۵. گلشن عطارد
۱۶. گلستان ارم
۱۷. رند و زاهد
۱۸. چهل طوطی
۱۹. ضریر خزاعی
۲۰. معراج‌نامه
۲۱. حیدریک
۲۲. توبه نصوح
۲۳. کلثوم ننه
۲۴. محمد حنقیه
۲۵. یوسف [و] زلیخا
۲۶. جواهرالعقود
۲۷. شیرویه
۲۸. قهرمان
۲۹. هرمز
۳۰. هزار مسئله
۳۱. چار درویش
۳۲. سراج المنیر
۳۳. احمد جولا
۳۴. سیف‌الملوک
۳۵. چهار چمن
۳۶. دبستان
۳۷. لیلی [و] مجنون
۳۸. موش [و] گربه
۳۹. نان [و] سرکه
۴۰. یوسف [و] زلیخا
۴۱. قصص الانبیاء
۴۲. تنبیه القافلین [غافلین]
۴۳. قهرمان
۴۴. سیف‌الملوک
۴۵. امیرارسلان
۴۶. چهل طوطی
۴۷. نوش‌آفرین

در پایان فهرست هم جمله‌ی نه چندان مفهومی، به این شکل نوشته شده است:

درباره اولین کتاب‌های کودکان نوشته‌اند، یادگاری برای کودکان (۱۶۷۲ م) و یا پیشرفت زوار (۱۶۷۸ م)، نزدیک به دو قرن پس از چاپ اولین کتاب‌های بزرگسال، در اروپا منتشر شده‌اند. اما این فاصله در ایران، قطعاً کمتر از پنجاه سال بوده است. به عبارتی، پنجاه سال پس از انتشار اولین کتاب فارسی در ایران، بیش از ۵۰ کتاب کودک منتشر شده است.

منابع

۱. پروین، ناصرالدین، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان (فصل مربوط به چاپ کتاب)، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷.
  ۲. قاسمی، سیدفرید، نگاهی به دو فهرست، جهان کتاب، شماره ۱۱۵ تا ۱۱۸، دی و بهمن ۱۳۷۹، ص ۳۱.
  ۳. مشار، خان بابا، فهرست کتب چاپی فارسی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
  ۴. اسکارپیت، دنیز، ادبیات کودکان و نوجوانان در اروپا، مترجم: ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، جهان اندیشه کودکان، ۱۳۷۱.
  ۵. شعاری نژاد، اکبر، ادبیات کودکان، اطلاعات، چاپ هفدهم، ۱۳۷۴.
  ۶. ایمن (آهی)، لیلی، و همکاران، گذری در ادبیات کودکان، شورای کتاب کودک، چاپ سوم، ۲۵۳۵.
  ۷. آذرنک، عبدالحسین، آشنایی با چاپ و نشر، سمت، ۱۳۷۵.
  ۸. سیر تکامل چاپخانه و مطبوعات در ایران، اداره کل مطبوعات و وزارت اطلاعات، ۱۳۵۱.
- * با تشکر از آقای سیدفرید قاسمی که این فهرست را در اختیارم گذاشتند.

انواع مختلف کتاب، هیچ گروهی از چنین سهمی برخوردار نبوده است. در این فهرست، ذیل هیچ طبقه دیگری ۴۷ عنوان کتاب فهرست نشده و از این بابت، گروه کتاب‌های «بچه‌خانی» در صدر است. پس از این دسته از کتاب‌ها، کتاب‌های فقهیه با ۳۵ عنوان، دیوانات با ۳۲ عنوان و کتب احادیث و اخبار با ۳۰ عنوان قرار دارند.

نکته‌ای که نباید از نظر دور داشت، این که ممکن است برخی از کتاب‌های این فهرست، با ملاک‌های امروز، کتابی برای کودکان و نوجوانان نباشد، اما باید توجه داشت که در بررسی‌های تاریخی، نباید با ملاک‌های امروز به بررسی گذشته پرداخت. مهم این است که در آن روزگار، این کتاب‌ها، کتاب‌هایی ویژه بچه‌ها قلمداد می‌شده و این گروه سنی، به مطالعه آنها می‌پرداخته‌اند.

درباره لفظ به کار رفته درباره کتاب‌های کودکان در این فهرست، یعنی «بچه‌خوانی» گفتنی است که تا به حال، کمتر شناخته شده بوده و تنها در میان یکی از مقاله‌های دکتر محمد جعفر محبوب، درباره افسانه‌های عامیانه که در مجله سخن، به چاپ رسیده بود، از آن یاد شده است. استاد مهدی آذریزدی نیز درباره این لفظ، عقیده دارند که بیشتر در مورد کتابچه‌های جزوه مانند، کم حجم، لاغر، بدون جلد و در قطع کوچکی که برای مطالعه بچه‌ها چاپ می‌شده، کاربرد داشته است.

حال که از این فهرست صحبت به میان آمد، بد نیست بگوییم که سومین کتاب فارسی چاپ ایران که در تبریز و قبل از انتشار اولین کتاب چاپ تهران (۱۲۳۹ ق) منتشر شده است، رساله آبله کوبی اطفال، نام داشته که کتابی درباره کودکان بوده است.

در پایان، توجه خوانندگان محترم را به این نکته جلب می‌کنم که مطابق آن چه، کتب خارجی،